L-umoriżmu fil-letteratura Maltija

Charles Casha

Fost il-ħlejjaq kollha, il-bniedem biss jista' jidħak jew idaħħak, u għalhekk il-fenomenu tal-umoriżmu nsibuh f'ċiviltajiet u kulturi li ffjorixxew matul iż-żminijiet. Permezz tal-umoriżmu l-bniedem ifittex li jserraħ lilu nnifsu minn dawk il-beżgħat li għandu ġewwa fih. Bħalma l-inbid fil-bettija jeħtieġ l-arja minn żmien għal żmien biex ma jitħassarx, hekk ukoll il-bniedem jeħtieġ l-umoriżmu sabiex ibiegħed it-taħsir li dawn il-beżgħat jistgħu jġibu kemm fuqu u kemm fuq dawk ta' madwaru.

Il-ħajja nistgħu nħarsu lejha minn żewġ perspettivi. Fuq naħa hemm il-perspettiva tas-serjetà u fuq in-naħa l-oħra l-perspettiva tal-umoriżmu, li kapaċi turina l-ħajja f'dawl isbaħ u li biha nkunu nistgħu naċċettaw fatti u esperjenzi li ma tantx huma sbieħ jew jogħġbuna. Jekk wieħed ikollu xi difett fiżiku, iktar faċli li jasal li jgħix bih u jaċċettah jekk iħares lejh mil-lat umoristiku, milli jieħdu bis-serjetà u jispiċċa biex jiffissa u jibda jarah ikbar u ikreh milli hu. L-istess fil-ħajja, sitwazzjonijiet koroh jistgħu jkunu minimizzati jekk ippreżentati b'mod umoristiku.

Coleridge jgħid li l-umoriżmu għandu x'jaqsam b'mod spiritwali mas-sens ta' ħasra u mogħdrija li aħna nħossu meta naraw in-nuqqasijiet tan-natura umana. Fuq kollox l-umoriżmu m'għandux isir b'mod li jweġġa' jew li joffendi lil ħaddieħor.[1]

Mela l-umoriżmu huwa parti integrali minn ħajjitna, huwa bżonn bħalma huma l-arja u l-ilma. U allura jekk il-letteratura se tinterpreta jew tirrifletti fuq il-ħajja u l-imġiba tal-bnedmin, żgur li għandha tilqa' fiha l-umoriżmu.

M'hemmx dubju li l-umoriżmu jeżisti fil-kulturi kollha u ħafna drabi huwa speċifiku għal dik il-kultura partikolari. Kultant jista' jkun hemm raġunijiet storiċi għala nies ta' pajjiż joħolqu ċajt fuq ċittadini ta' pajjiżi oħrajn. Eżempju l-Ingliżi jħobbu jagħmlu ċajt fuq l-Irlandiżi. Jista' jkun ukoll li xi ċajt jew kitbiet umoristiċi ma jkunux apprezzati jew mifhuma minn nies ta' pajjiżi oħrajn għal diversi raġunijiet, bħal meta t-traduzzjoni taċ-ċajta minn lingwa għal oħra tista' titlef ħafna u kważi tibda ma tagħmilx sens. Kultant l-umoriżmu jista' jkun fuq dawk stess li joħolquh (ngħidu: "Kemm għandhom sense of humour!").

Xi wħud mill-kittieba għamlu użu mill-umoriżmu bl-iskop li jiddevertu lill-qarrejja tagħhom. Insemmi l-kitbiet ta' Patri Wistin Born *Mill-Ħajja Maltija*, li nemmen li l-għan ewlieni tagħhom kien li jipprovdu divertiment lis-semmiegħa tar-Rediffusion. L-istess forsi jista' jingħad għall-ġlieda bejn Gerit u Ċikka fir-rumanz *Is-Salib tal-Fidda* tal-istess awtur. U hawn nikkwota silta qasira mir-rumanz:

> Il-ġlied ta' bejn Gerit u Ċikka kien jibda bħal xi taqliba xitwija fl-ajru; beraq ileħħ fil-bogħod, beraq ileħħ aktar qrib u ta' sikwit, tkarwit ta' ragħad mitfi, ragħad aktar qawwi, sajjetti, xita bil-qliel u rwiefen. L-ewwel ma kienu jibdew kienu jaqbdu jsaffru (u f'dan Gerit kienet toħroġ dejjem telliefa minħabba snienha).[2]

Imma bil-maqlub, fir-rumanz *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka* Juann Mamo, riformatur soċjali, jinqeda bl-umoriżmu biex juri fiex kien jinsab il-poplu Malti, poplu fqir u injorant, li proprju għax kien nieqes mit-tagħlim ma kellux il-ħila jintebaħ bil-qagħda mwiegħra li kien jinsab fiha. Id-deskrizzjoni ta' Ġakbu turi li għalkemm mar l-Amerka baqa' injorant kif kien qabel ma telaq.

Il-poplu Malti kien medhi bil-ħmerijiet u qajla kien jaf x'qiegħed jiġri madwaru f'dinja ferm akbar u differenti minn dik li kien jgħix magħluq fiha. Permezz tal-umoriżmu, Mamo joħroġ diversi nuqqasijiet tal-poplu Malti, fosthom ċerti drawwiet li ma tantx kienu sbieħ, bħal meta Klement "beżaq rawta fl-art u mesaħ xufftejh".

Fir-rumanz tiegħu Mamo jdaħħal l-umoriżmu f'partijiet twal fir-rakkonti tiegħu, tant li dawn is-siltiet umoristiċi tista' tislithom bħala rakkonti għalihom. Imma f'salt wieħed jieqaf u jiġbidlek l-attenzjoni għas-serjetà li fl-aħħar mill-aħħar ried iwasslek għaliha. Hekk insibu lin-nisa Maltin qegħdin jitkellmu dwar il-ħolm li kellhom u x'numri tal-lottu kellhom jilagħbu u f'salt wieħed Juann Mamo jieqaf u jsemmi n-nisa li f'pajjiżi oħra kienu qegħdin jitkellmu dwar il-vot!

Povru dak il-Malti li f'moħħu "kellu bazaar Orjentali sħiħ u ħrejjef qodma"!

L-umoriżmu jista' jinħoloq ukoll meta l-individwu jġib ruħu b'tali mod li jikxef id-difetti tiegħu mingħajr ma jirrealizza li huma difetti. U aħna nidħku bihom. Hekk, pereżempju, fil-kitba ta' Temi Zammit 'Ir-Rebħa ta' Pupull' aħna nidħku b'Pupull għax hu injorant meta hu ma jafx li hu injorant u li ma kellux ħila jħaddem il-kaxxa tad-daqq. L-istess nidħku b'Ċensa li marret għall-ewwel darba ċ-ċine u għeliet li kienet nefqet sikspenz għalxejn!

> Dur, dur ma rajna xejn, urewna li riedu u l-isbaħ ħwejjeġ li kienu avżati żammewhom.[3]

Jekk immorru għal storja oħra ta' Temi Zammit naraw lir-raħħal f'*Nies bla Sabar*, li għalkemm huwa injorant u bla skola, jaf iħaddem rasu u jobrox xelin bla taħbit minn fuq dahar is-Sur Anġ. Fl-istorja 'Il-Ħmar tas-Sienja' l-avukat jidher imċekken quddiem Peppi tan-nar, li għaraf jagħti tweġiba, frott l-għerf u d-dehen li jiġu mill-esperjenzi tal-ħajja.

Kittieba oħrajn użaw l-umoriżmu biex jikkritikaw is-soċjetà Maltija, kif insibu fl-istorja 'Id-Direttorju' ta' Lino Spiteri, fejn Żeża, il-mara anzjana u ta' ftit tagħlim, teħodha kontra l-burokrazija tad-dipartimenti tal-Gvern.

Tusè Costa, influwenzat minn Boccaccio (skont ma stqarr miegħi huwa stess f'intervista li kont għamiltlu) ħoloq il-karattru ta' *Dak l-imbierek ta' Kappillan*, li permezz ta' stejjer umoristiċi u sarkażmu, fl-ambjent ta' raħal Malti, ried jikkritika lill-Knisja, lill-politikanti u jattakka drawwiet Maltin li fl-opinjoni tiegħu ma kellhomx jibqgħu għax ma kinux tajbin.

Kittieb ieħor li għaraf juża tajjeb l-umoriżmu fil-kitba tiegħu huwa Joe Friggieri, li fl-istejjer dwar 'ir-Ronnie' (karattru simpatiku li jġiegħlek titħassru waqt li titbissem), jistenna li l-qarrej jirrifletti fuq dan il-karattru, li b'xi mod dejjem jispiċċa l-vittma u donnu ma jafx kif se jintegra fis-soċjetà li jgħix fiha. Ta' min hu t-tort, jistaqsi l-awtur? Żgur li mhux dejjem tar-Ronnie. Karattri bħal dak tar-Ronnie narawhom kuljum madwarna u forsi mhux dejjem nissimpatizzaw magħhom.

Oliver Friggieri joħlom li għad jara Malta ġdida u adulta. Fil-ktieb *Fil-Gżira Taparsi Jikbru l-Fjuri* huwa jsawwar għadd ta' stejjer, frott l-immaġinazzjoni tiegħu, li taħt l-umoriżmu tagħhom hemm moħbija l-karba tal-awtur li tant iħobb lil art twelidu. Kif jistqarr huwa stess, dan l-umoriżmu huwa biss qoxra li taħtu hemm mistura l-bikja tal-poeta.

Kultant l-umoriżmu jista' jintuża biex l-awtur inissel simpatija lejn il-karattri li jkun ħoloq aktar milli biex idaħħak b'xi sitwazzjoni, avolja din tista' tkun komika minnha nnifisha. Dan kien il-ħsieb tiegħi f'xi wħud mill-istejjer li hemm fit-tliet kotba *Mit-Toroq tar-Raħal* (edizzjoni ġdida ta' *Minn Tarf sa Tarf tat-Triq*), *Minn fuq il-Għatba* u *Mill-Gallarija*. Fir-rakkont 'Ix-Xewqa ta' Patist' (*Mit-Toroq tar-Raħal*) il-qarrej għandu jħoss ċerta simpatija lejn Patist, li hu ddominat minn martu u li fl-aħħar wasal biex għamel waħda minn tiegħu, u għalkemm daħħak lil kulħadd bih, kien qata' xewqtu u sar magħruf kif dejjem xtaq u kif kien jimmaġina bil-moħħ dgħajjef tiegħu. L-istess jista' jingħad għal 'Il-Miżwed' (*Mill-Gallarija*) u 'L-Iskorfna' (*Minn Fuq l-Għatba*), iż-żewġ karattri strambi imma simpatiċi li kulħadd kien iħobb u li ma' oħrajn kienu jagħtu kulur lill-ħajja sterjotipata u forsi xi ftit monotona tat-triq fejn trabbejt jien fil-ħamsinijiet u s-sittinijiet.

Dun Xand Cortis kiteb għadd ta' ħrejjef li permezz tagħhom ried jgħallem. Ir-rakkonti tiegħu huma qosra, bi stil idjomatiku u sintassi maqtugħa. Huwa juża l-umoriżmu biex iwassal il-messaġġ tiegħu, messaġġ li ma tridx wisq biex tifhmu. Għan ieħor fil-kitba ta' Cortis kien li min jaqra jew jisma' dawn il-ħrejjef qosra tiegħu jkun qiegħed jiddeverti b'mod *tajjeb*. U hawnhekk il-kelma 'tajjeb' tirreferi għal dak li hu moralment tajjeb. Alfons Maria Galea wkoll kellu dan l-għan, li jipprovdi lill-qarrejja mezz ta' divertiment *tajjeb*.

Fil-kitba umoristika l-karikatura fid-deskrizzjonijiet jista' jkollha effett qawwi u tagħti lok għall-immaġinazzjoni tal-qarrej. George Zammit jiddeskrivi lil Anġlu u lil Rożu fil-ktieb *Ix-Xhud li ma Deherx*, b'mod xi ftit jew wisq grottesk:

> Jekk Anġlu ma kienx xi xempju tal-ġmiel, Rożu lanqas ma kien ta' min jitgħaxxaq bih wisq. Kien qisu għafrit, magħlub, qasir, liebes qalziet ta' suldat li kien jesa' tnejn oħra miegħu; kien iswed u mgermed daqs qiegħ ta' borma ta' Franza u biex tagħqad kellu *żirma* vjola fuq imnieħru li minħabba fiha kienu laqqmuh 'Brunġiela'.[4]

F'*Għajnejn Kalanġ* ta' Kilin insibu realiżmu li ħafna drabi jippreżenta aspetti negattivi tal-ħajja, bħalma huma d-drogi, il-prostituzzjoni, problemi matrimonjali, il-korruzzjoni u l-bqija. Imma Kilin jaf iżewwaq b'attitudni pożittiva u b'sens reliġjuż li dejjem iwasslu għat-tama aħħarija. Dan nistgħu narawh fir-rakkont 'Inti Biss' fl-istess ġabra ta' novelli. Imbagħad Kilin għandu l-mod tipiku tiegħu kif idaħħal ċerti battuti umoristiċi biex donnu jtaffi t-toqol tal-aspetti negattivi li jittratta f'dawn in-novelli. Hekk fin-novella 'Gamiem u

Baċilli' l-messaġġier waqqa' nofs lira karta fl-art u ta l-bqija fidda lil Toni, li kien iffittat fuq l-indafa u tant jibża' mill-mikrobi. Meta l-messaġġier żamm in-nofs lira, Toni talabhielu u l-messaġġier wieġbu:

> Dik waqgħet fl-art, Sir, dik mimlija baċilli![5]

L-umoriżmu fil-kitba ta' Kilin narawh ukoll meta jiddeskrivi karattri bħall-mara x-xiħa fl-istess storja 'Gamiem u Baċilli'.

> Kellha mustaċċi griżi, wiċċ kollu felul u sinna waħda biss fuq quddiem. Waqt li qed tkellimna poġġitilha dubbiena fuq xoffitha t'isfel u meta għolliet idha biex tkeċċiha rajna li kellha dwiefer twal, suwed u mxaqqin.[6]

L-umoriżmu nsibuh ukoll fil-poeżiji ta' Anton Buttigieg u George Zammit. Fl-epigrammi u poeżiji umoristiċi *Ejjew Nidħku Ftit* u *Ejjew Nidħku Ftit Ieħor* Buttigieg jixħet dawl fuq is-soċjetà ta' żmienu. Bħala satirista Buttigieg ma jrid iweġġa' lil ħadd iżda jwaqqa' għaċ-ċajt id-difetti, il-pożi u l-vizzji tal-"pulċinelli *żgħar* li jekk jirnexxilhom jidħlu daħla fihom infushom u jidħku daħka bihom infushom, ikunu għorrief kbar."[7] Il-vina umoristika li George Zammit juri fl-istejjer ta' Wenzu u Rożi tinħass ukoll f'xi poeżiji umoristiċi ħfief bħal 'L-Għani u l-Pittur' u 'Żewġ Żifniet'.

Fis-seklu sbatax iċ-ċittadini ta' Ruma kienu jesprimu l-oppożizzjoni tagħhom lejn il-korruzzjoni u l-ħakma awtoritarja tal-Papa billi matul il-lejl kienu jwaħħlu kitbiet satiriċi (ħafna drabi kontra l-Papa) ma' statwi fosthom waħda mlaqqma "Il Pasquino", biex filgħodu n-nies jaqrawhom sakemm dawn jitneħħew mill-awtoritajiet. Minn din l-istatwa (Il Pasquino) ħareġ l-isem għal dawn il-poeżiji jew kitbiet satiriċi, u hekk bdew jissejħu "Pasquinati". Waħda minn dawn il-pasquinati kienet tikkritika lill-Papa Urbanu VIII, li kien mill-familja Barberini. Jingħad li dan kien ħa xi xogħlijiet tal-bronż mill-Pantheo biex jagħmel tinda kbira fuq l-artal maġġur f'San Pietru.

> Quod non fecerunt barbari
> Fecerunt Barberini
>
> Dak li m'għamlux il-Barbari
> Għamlu Barberini.

F'kumment li għamel dwar Dwardu Ellul, Pawlu Montebello jxebbah il-kitbiet satiriċi ta' dan l-awtur ma' dawn il-pasquinati.

> Ma' dawk il-Pasquinati jiena nxebbah il-poeżiji ta' Dwardu Ellul. Bħalhom huma qosra, magħsura, maħsuba tajjeb, mimlija "melħ" u joqorsu fil-laħam il-ħaj bis-satira, u bil-parodija bla ħniena tagħhom.[8]
>
> *Plus Cela Change*
> Fil-kurja għamlu kunsill għar-riforma
> ġdid fjamant u bis-solita ċorma
> għat-tisjir fl-istess dlam
> bl-istess nar tal-injam
> bl-istess kok, bl-istess ġwież, fl-istess borma.[9]

Jekk nagħtu ħarsa lejn il-kotba għat-tfal bil-Malti, naraw li fil-maġġoranza dawn huma kotba dwar avventura jew b'tema umoristika. Mill-esperjenza tiegħi fil-klassi u fix-xogħol bħala librar tal-iskola, naf li t-tfal iħobbu żewġ ġeneri estremi – dak umoristiku jew tal-biża'. Fi kliem ieħor, it-tfal, minbarra li jħobbu jidħku, iħobbu *jibżgħu*. Mela l-umoriżmu jappella għat-tfal bħalma jappella għall-adulti, forsi f'aspetti differenti. It-tfal iridu jidħku u permezz tad-daħk l-awtur jista' jilħaqhom, iwassal dak li jixtieq iwassal, iħajjarhom jaqraw u fuq kollox jagħtihom gost.

Fost il-karattri li kisbu suċċess fost il-qarrejja żgħar tagħna hemm Fra Mudest, Kunċett u Marinton u Pietru Pitravu. Iż-żewġt ixjuħ, Kunċett u Marinton, li Zahra jpinġi bħala eċċentriċi, jgħixu f'ambjent magħluq ta' raħal Malti ta' qabel il-gwerra. Kunċett u Marinton huma tant differenti minn xulxin u s-sitwazzjonijiet komiċi huma aktar ibbażati fuq il-karattri ta' dawn it-tewmin. Il-lingwaġġ umoristiku tal-awtur huwa effettiv f'dawn ir-rakkonti.

Cauchi ħoloq il-karattru simpatiku ta' Pietru Pitravu, it-tifel imqarqaċ li tinġibed lejh mingħajr ma trid. Pietru jagħmel bawxata waħda wara l-oħra u l-qarrejja jieħdu gost jaraw lis-Sur Borg jitbaqbaq jew jispiċċa vittma ta' xi waħda milli jaf jagħmel Pietru Pitravu. Naturalment wieħed ma jistax iħalli barra l-istejjer ta' Ġaħan, il-karattru inġenwu li l-praspar tiegħu baqgħu għaddejjin minn ġenerazzjoni għal oħra.

Fl-1967 jiena kont ippubblikajt l-ewwel rakkont ta' Fra Mudest fil-paġni taċ-*Children's Own*. L-umoriżmu f'dawn ir-rakkonti jinħoloq ħafna mis-sitwazzjonijiet li jsib ruħu fihom il-fra, iżda huwa dejjem il-karattru tiegħu li jirbaħ is-simpatija u l-attenzjoni tal-qarrejja. Il-karattri l-oħra li niltaqgħu magħhom f'dawn l-istejjer

huma kollha sekondarji u lkoll b'xi mod jew b'ieħor huma marbutin ma' Fra Mudest, li jitlef jew jirbaħ, u huwa dejjem l-eroj (jew l-antieroj) tal-ġrajja.

Hawnhekk nixtieq nikkwota minn ittra li kitibli l-Prof. Oliver Friggieri dwar dan il-karattru:

> Inti wellidt karattru li llum sar famuż u emblematiku, u li nistħajlu, bħal Pinocchio, jimpika miegħek. Għandek tassew għalfejn tkun hieni u kburi li rnexxielek tul dawn is-snin kollha twelled u tagħti lill-poplu Malti karattru li hu, daqskemm ma huwiex, tat-tfal.
>
> Persuna interġenerazzjonali li kiber ma' ġenerazzjonijiet sħaħ. Fil-persunaġġ tiegħek nara Malti medju oriġinali, li jdaħħak u ma jifraħx dejjem, u li taħt l-inġenwità tiegħu rnexxielek tinserixxi moħħ matur u qalb intensa. F'dan id-dawl fil-persunaġġ tiegħek hemm xi ħadd li hu u ma hux 'modest'. Irnexxielek toħloq suċċessur modern ta' karattru klassiku, bħal Ġaħan, imma li hu wisq aktar kumpless u paradossali minn Ġaħan.[10]

Karattri oħra li huma marbutin ma' sitwazzjonijiet komiċi huma Wenzu u Rożi, in-nannu Ċens, Wiġi u Katrin (fil-ktieb tiegħi *Darbtejn Insiru Tfal*) u Mastru Gerfex.

Kien hemm żmien meta l-poplu Malti ma tantx kellu fejn u biex jiddeverti, u għalhekk is-serati li kienu jsiru fis-sala tal-knisja jew tar-raħal, jew fil-bitħa tal-każin, kienu b'xi mod jimlew dan il-vojt. Fl-ewwel parti tas-serata x'aktarx li kien ikun hemm xi rappreżentazzjoni serja, imma t-tieni parti kienet tipprovdi l-okkażjoni biex in-nies tidħak, u għalhekk il-farsa kienet popolari ħafna. L-islapstick jipprovdi opportunità biex wieħed jidħak b'dak li jiġrilu ħaddieħor, mhux f'sens ta' kattiverija iżda aktar bis-sitwazzjoni nnifisha milli għax wieħed jieħu gost li ħaddieħor weġġa' jew ġralu xi ħaġa. L-iskop tal-farsa huwa li jdaħħak b'esaġerazzjonijiet u mhux li jimita r-realtajiet tal-ħajja. Fil-farsa l-karattri qegħdin hemm biex iwasslu t-tema tal-plott, filwaqt li fil-kummiedja l-karattri huma aktar importanti mill-plott.

L-umoriżmu nsibuh ukoll fil-makkjetti u l-kanzunetta Maltija, l-aktar meta din tal-aħħar bdiet tieħu r-ruħ u min kien jemmen li l-Malti ma joqgħodx għall-kanzunetti bħalma kienu l-Ingliż u t-Taljan, beda jara li kellu żball. Fost il-kanzunetti li nkitbu kien hemm xi wħud b'temi umoristiċi. Insemmi bħala eżempji l-kanzunetti 'Sparaw għall-Qamar' (1960), 'Xemx jew Qamar' (1962), it-tnejn kitba ta' George Zammit u mużika ta' Joseph Ciappara, u 'Taxi

Mary' (fil-bidu tas-sebgħinijiet), kitba ta' Fredu Abela (il-Bamboċċu) u George Azzopardi (il-Makk).

Hawnhekk nixtieq insemmi l-ġabra ta' tletin kanzunetta Maltija bl-isem *Malta's Lost Voices*,[11] li rriproduċa Andrew Alamango. Uħud minn dawn għandhom tema umoristika – 'X'Aħna Sbieħ Min Jaf Jarana' (C. Satariano), kantata minn Emmanuele Cilia u l-Kor, 'Maddalena' (C. Satariano, V. Ciappara), kantata minn Carlo Satariano, u 'Għid lill-Mamà' (C. Pace) kantata mis-Sinjorina Aquilina, W. Cachia u A. Castelletti.

Hemm ukoll il-ġurnali Maltin li kellhom l-għan li jkunu umoristiċi jew satiriċi, bħalma kienu *Il-Ġannett*, *L-Għafrit*, *Bertoldu*, *Iċ-Ċajtier*, *Panjotta*, *Dr Brombos*, *Ix-Xewka*, *Il-Felu*, *Ġaħan*, *Il-Frosta* u *In-Niggieża*.

Dan l-aħħar rajna l-pubblikazzjoni ta' xi kotba li fihom ġabra sabiħa ta' aneddoti umoristiċi. Qed nirreferi għall-kotba *Iċ-Ċirasa* (Mario Galea), *Ċajt ta' Klassi u Battuti Oħra* (Bertram Portelli), *Ġustizzja bi Tbissima*, *Hekk Nafhom Jien*, *Nidħku Bina Nfusna* (Tonio Borg), *Praspar mill-Klinika* (Marica Mizzi), *Żelqiet Sportivi u Ċajt Ieħor* (Mario Pisani), *Tilqima bi Tbissima* (William Grech) u *Ċajt mis-Sagristija* (Josianne Camilleri). *Xenati minn fuq il-Palk* ta' Ron Briffa.

Tip ieħor ta' umoriżmu huwa dak li bl-Ingliż jissejjaħ 'black humour'. F'xi wħud mix-xogħlijiet ta' Alfred Buttigieg, Oreste Calleja, Ġużè Stagno u Alex Vella Gera nsibu dan it-tip ta' umoriżmu. L-iskop aħħari ta' dan l-umoriżmu mhux li jwaqqa' għaċ-ċajt jew jirridikola, iżda li jwassal għal katarsi intellettwali. Imma huwa wkoll umoriżmu li juri r-realtà traġika tan-natura u d-destin tal-bniedem. Il-ktieb *La Daronne* ta' Hannelore Cayre (maqlub għall-Ingliż minn Stephanie Smee bl-isem *The Godmother*) huwa thriller li fih insibu ingredjenti ta' dan l-umoriżmu iswed jew il-kummiedja sewda. Hemm diversi kittieba barranin li fix-xogħlijiet tagħhom insibu dan it-tip ta' umoriżmu, bħal Joseph Heller, John Irving, Martin Amis, Philip Roth, Amanda Filipachi u Robert Anton Wilson. Imma waqt li kont qiegħed niġbor xi tagħrif dwar kittieba ta' dan il-ġeneru, sibt ukoll li l-istejjer ta' Roald Dahl huma meqjusa li fihom dan l-umoriżmu iswed.

> What his children books and his adult fiction have in common
> is the author's interest in dark themes and their humorous treatment.[12]

Fi tweġiba għall-mistoqsija "Kif tagħmel użu mill-umoriżmu fid-drammi tiegħek?" Simone Spiteri, drammaturgu, weġbitni hekk:

> Biex inkun onesta ma tantx infittex li ndaħħal umoriżmu jew serjetà b'xi mod. Nisma' dak li l-karattri jkunu jixtiequ jgħidu u ħafna drabi l-umoriżmu joħroġ waħdu, bħala konsegwenza tas-sitwazzjoni li l-karattru/xena jkunu fiha. Minħabba li l-parti l-kbira tal-kitba tiegħi hi fit-teatru, hemm ukoll l-element ta' sorpriża li tiskoprih waqt il-provi, meta tkun qed tesperimenta mal-atturi. Ġieli passaġġi li ma kontx immaġinajthom li huma tad-daħk jispiċċaw ikunu umoristiċi meta d-dramm jieħu l-ħajja, minħabba l-mod ta' kif attur/direttur jiddeċiedi li jaħdimha. L-istess ħaġa waqt ir-rappreżentazzjonijiet infushom. Mhux l-ewwel darba li udjenza tidħak f'post li m'antiċipajniex jew f'punt fid-dramm li l-udjenza tal-ġurnata ta' qabel ma tkunx daħket fuqha. (13/06/2020)

L-umoriżmu jvarja skont il-kultura, id-drawwiet, it-twemmin ta' kull poplu u ż-żminijiet differenti. Jista' jagħti l-każ li dak li għall-Ingliżi huwa umoristiku, għalina l-Maltin ma jkunx. F'intervista li kellu fuq Net News (Diċembru 2017), dwar il-ktieb tiegħu *Maltese Humour – but Seriously*, l-awtur Martin Morana jgħid hekk dwar l-umoriżmu tal-Maltin:

> Il-Maltin idaħħquhom ħafna tipi ta' ċajt u umoriżmu. Naħseb l-iżjed ħaġa bażika hija l-islapstick. Slapstick huwa l-buffunaġni… meta l-bniedem jagħmel ċerti mossi, il-body language tiegħu tkun tad-daħq, jilbes b'mod goff. U din narawha anki fl-umoriżmu li naraw fuq il-palk. Ħafna drabi l-komiċi tagħna, meta jkunu fuq il-palk biex idaħħqu, biex jenfasizzaw aktar iċ-ċajt tagħhom jilbsu b'mod stramb.

Morana jgħid ukoll li ċ-ċajt politiku u dak marbut mas-sess huma wkoll umoriżmu favorit fost il-Maltin. Il-ktieb ta' Morana jiġbor fih studju fuq l-umoriżmu Malti, kemm dak tal-passat u kemm dak tal-preżent.[13]

Bħala eks għalliem nemmen ħafna li d-drama tista' tgħin biex it-tfal jiżviluppaw it-talenti tagħhom, u b'dan il-ħsieb f'moħħi jiena kont ktibt erba' drammi li fihom daħħalt kanzunetti, umoriżmu u żfin biex b'hekk nagħti l-opportunità lil numru kbir ta' studenti jieħdu sehem u jiskopru xi talent li jista' jkun għadu moħbi fihom. Bejn l-1993 u l-1995 jiena ktibt erba' drammi oħra qosra għall-istudenti tal-ħames sena fl-iskejjel sekondarji.[14] Dawn kellhom tema soċjali, imma fi tlieta minnhom jiena għamilt użu mill-umoriżmu għax ridt nilħaq ċerti għanijiet. Bil-għajnuna tal-umoriżmu ridt nasal għas-serjetà.

F'*It-Timbru tas-Soċjetà* jiena kkritikajt lis-soċjetà li ħafna drabi tittimbra liċ-ċittadini skont kriterji bbażati fuq il-preġudizzju, tagħrif żbaljat u għax

hekk ikun jaqbel. Il-Kunsill tax-Xjuħ li jmexxi l-belt Città Storduta huwa ppreżentat b'mod umoristiku u kultant redikolu, f'kuntrast qawwi mar-*Ribell*, iż-żagħżugħ li fl-aħħar ikisser dawn in-normi tas-soċjetà.

Fid-dramm *Il-Verità* jiena trattajt is-sensazzjonaliżmu fl-aħbarijiet u l-iżball li jsir minn xi ġenituri meta dawn iqabblu s-suċċessi li jiksbu wliedhom fl-iskola u fil-karriera, bil-konsegwenza li xi drabi xi wħud mill-ulied jispiċċaw jitilfu kull fiduċja fihom infushom. Il-bidu tad-dramm huwa umoristiku, fejn il-qarrejja tat-tliet gazzetti *Id-Dritt*, *Il-Verità* u *Is-Sewwa* qegħdin jaqraw l-istess aħbar fit-tliet gazzetti, imma b'interpretazzjoni differenti, u għal dawn il-qarrejja dak li jaqraw huwa 'vanġelu'.

X'Aħna Sbieħ min Jaf Jarana huwa dramm li jittratta ħames temi: is-sens ta' tpattija, in-nuqqas ta' paċi, in-nuqqas ta' tolleranza, il-kburija u l-ipokrezija. Dawn it-temi huma trattati b'mod umoristiku b'ħames atti qosra li jsiru fiċ-Ċirku u li huma wkoll imżewqa b'taqbiliet folkloristiċi Maltin.

Il-Kaptan bil-pipa f'ħalqu,
f'ħalqna gidba mill-kbar nett!
U l-lanċa tibqa' tbaħħar,
minn Tas-Sliema għal Marsamxett
…
Kulħadd jemmen dak li jogħġbu,
basta jkun, dan, jaqbel magħna,
għaliex aħna tolleranti.
X'aħna sbieħ min jaf jarana!
…
U bħall-Buffu naħbu wiċċna
taħt dil-maskra kollha lwien.
Kemm hi tqila biex ninżgħuha!
Tgħid tibqa' hemm għal tul iż-żmien?[15]

Għadni niftakar tajjeb is-satira *Aħn'Aħna jew m'Aħniex?* (1986), li tant konna nistennew bil-ħerqa biex naraw l-episodji u li meta waqfu ħallew vojt kbir. Grupp ta' sitt żgħażagħ fuq xarabank jinqabdu fi studio minn fejn ma jistgħux joħorġu, u għalhekk ikollhom joqogħdu jsegwu x'kien qiegħed jiġri fil-pajiiż fittizju jismu Chuckaii. B'dan il-mod il-programm kien jesponi u jikkritika l-imġiba kollettiva tal-poplu Malti.

Għeluq

Meta l-kittieb jirnexxilu jagħmel użu tajjeb mill-umoriżmu, jasal biex iqanqal lill-qarrej biex jirrifletti u jmur lil hinn mill-kelma miktuba. Il-bniedem iħoss il-bżonn li jesprimi d-dwejjaq jew li jibki. Hekk ukoll fil-bniedem hemm ix-xewqa li jidħak. Dan narawh meta f'xi kriżi serja l-umoriżmu jtaffi ħafna mill-weġgħat u l-beżgħat li l-poplu jkun għaddej minnhom. Ukoll fil-politika, li taf tkun mezz ta' firda, speċjalment fejn jidħol l-element tal-fanatiżmu. Ċajta fuq il-politiċi, miktuba u preżentata b'mod intelliġenti, taf tinżel tajjeb ukoll ma' dawk li forsi wieħed jistenna li mhux se jaċċettawha jew li se jħossuhom offiżi b'dak li jingħad jew jinkiteb. U l-istess nistgħu ngħidu għall-aspetti l-oħrajn tal-ħajja li kapaċi joħolqu firda u mibegħda, bħalma huma r-reliġjon, il-kulur tal-ġilda, l-orjentament sesswali u l-bqija.

Battuti umoristiċi waqt xi omelija, taħdita, lecture jew xi forma oħra ta' komunikazzjoni żgur li jgħinu ħafna biex jiġbdu l-attenzjoni u l-interess tal-udjenza, u dak li jkun jixtieq iwassal il-kelliem jasal b'aktar faċilità. Battuta umoristika tajba u f'waqtha taf tibqa' stampata f'moħħ il-qarrej jew semmiegħ u ġġiegħlu jaħseb fuq dak li jkun qara jew sema'.

Jekk il-kittieb jiddeċiedi li se jagħmel użu mill-umoriżmu fil-kitba tiegħu, irid qabelxejn jara kif se jużah biex dan jilħaq l-għan aħħari tiegħu. L-umoriżmu jista' jkun wieħed ħafif u dirett, ħafna drabi parti mill-ġrajja jew inkella deskrizzjoni (kultant grotteska) ta' xi karattru.

L-umoriżmu jista' jkun biċċa għodda tajba f'idejn il-kittieb biex jittratta problemi soċjali jew personali. L-umoriżmu, meta mqiegħed f'postu, itaffi mill-element qawwi ta' xi kitba li taf tgħejji lill-qarrej meta dan ikollu x-xewqa li jirrilassa.

Mil-lat psikoloġiku l-umoriżmu jgħin ħafna biex inkunu aktar f'saħħitna, għax jista' jħalli effett pożittiv kemm fuq is-saħħa fiżika u kemm fuq is-saħħa mentali. Ftit snin ilu attendejt għal wieħed mill-kunċerti sbieħ ta' André Rieu u l-orkestra tiegħu. F'ħin minnhom André staqsa lill-udjenza: "Kif taħsbu li kienet tkun id-dinja mingħajr il-mużika?" U tajjeb li hawnhekk nistaqsu lilna nfusna: "Kif kienet tkun il-letteratura mingħajr l-umoriżmu?"

Noti

1 Gusheva, Jasmina Mojsieva. *Humour in Literature*. Blesok 05, Oct-Nov 1998.

2 Born, Wistin. *Is-Salib tal-Fidda*. Merlin Library Ltd, 1991: 33.

3 Zammit, Temi. *Nies bla Sabar u Stejjer Oħra*. Merlin Library Ltd, 1987: 25.
4 Zammit, Ġorġ. *Ix-Xhud li ma Deherx*. Klabb Kotba Maltin, 1984: 58.
5 Briffa, Charles. *In-Novella Maltija*. PIN, 1991: 136, 137.
6 Kilin. *Għajnejn Kalanġ u 24 storja oħra*. Klabb Kotba Maltin, 1998: 16.
7 Buttigieg, Anton. *Ejjew Nidħku Ftit*. 1962 (l-aħħar strofa tal-Prologu): 1.
8 Montebello, Pawlu. *Ħabib, Dwardu, Għadek Fostna* (apprezzament tal-ktieb *Lejn is-Sema bid-Daħka – Epigrammi ta' Dwardu Ellul* miġbura minn Eugene P. Sapiano. SKS, 1984, nru 10): 100-102.
9 Ellul, Dwardu. *Lejn is-Sema bid-Daħka – Epigrammi ta' Dwardu Ellul*.
10 Friggieri, Oliver. Ittra lill-awtur datata 8 ta' Marzu 2018.
11 Alamango, Andrew. *Malta's Lost Voices – recordings of Maltese music from the early 1930s*.
12 Šimková, Martina. *Darkness and Humour in Selected Short Stories by Roald Dahl*. Masaryk University, 2014.
13 Morana, Martin. Intervista fuq Net News dwar il-ktieb tiegħu *Maltese Humour – But Seriously*. 25 ta' Diċembru 2017.
14 Casha, Charles. *Minn Bejn il-Kwinti*. Stamperija Indipendenza, 1995.
15 Casha, Charles. *Minn Bejn il-Kwinti*. Stamperija Indipendenza, 1995: 51, 54.